

НЕИЗЛЕЧИВО УМЕТНИЧКО ЛУДИЛО

...рекао је, мислио је.

Томас Бернхард

1. Против потискивања – националсоцијализам у аустријској послератној књижевности

Ако ништа друго, а онда скандал везан за Бернхардов роман *Три хероја (Heldenplatz)* оставља утисак да суочавање с најмрачнијим поглављем европске историје, владавином националсоцијализма, и даље спада међу најтеже и најбризантније теме, у којој се друштвенополитички, историјски и морални аспекти спајају у једну крајње емотивну и, у основи, хаотичну мешавину. Иако бројеви и подаци, базирани на великом броју прикупљених историјских чињеница, пружају увид у обим злочина почињених под владавином нациста, иако постоје небројене публикације, извештаји очевидаца, биографије, анализе и тумачења ове епохе, разумевање ових збивања ипак остаје задатак који услед своје нерешивости, заправо, фрустрира и управо због тога не застарева. Ако је за жртве, преживеле и њихову децу проналажење разумних и чак задовољавајућих разлога за националсоцијалистичку катастрофу – а посебно масовна убиства Јевреја – равно скоро безнадежном подухвату, како тек онда приступити разумевању и саморазумевању људи који су то започели, речима и делом убрзали, подржавали, послушно извршавали своју такозвану дужност, потказивали или „само“ скретали поглед, трпели и допуштали. Ови последњи, починиоци, следбеници, њихова деца и деца њихове деце имају три могућности у опхођењу према националсоцијализму: као прво, могу искрено покушати да се суоче, запитају о (сопственој) кривици и невиности и размисле о начинима обраде ових тема; затим, ту је могућност лагања, злоупотребе интелекта у сврху кривотворења историје и распламсавања такозваних историјских расправа, спровођења релативизације с највећом и најапсурднијом инвентивношћу у сврху ценкања бројевима или изокретања осталих чињеница; трећа могућност је потискивање, одбијање суочавања, отресање од многих неугодних и болних питања. Ова трећа могућност заслужује посебну пажњу: потискивање је најзаступљеније, најудобније, најделотворније и у психолошком смислу, а не моралном, можда најљудскије средство чија је, чини се, једина сврха самоодржање. Само су неколицини дате – тако често и код Бернхарда проклињане – снага и „безобзирност“ према самоме себи, како би увидели да је потискивање самообмана. Управо код Бернхарда „уметност“ није постулирана само у најопштијем, посве етичком смислу „поднети неподношљиво“, његови текстови нагоне, посебно поводом теме националсоцијализма, како Немце тако и Аустријанце на суочавање.

У погледу овога треба најпре указати на разлику између Немачке и Аустрије: савим је очигледно да је случај националсоцијализма у послератној Немачкој, барем грубо гледано, највећи историјски и политички проблем ове нације. Само неколицина себи дозвољава апсурдно порицање чињенице да је националсоцијализам своје легло имао у Немачкој. У Аустрији је, међутим, ова проблематика замршенија, јер постоји довољно гласова који „прикључење“ аустријске сталешке државе Немачком Рајху виде превасходно као акцију сличну упаду и стога Аустрију проглашавају жртвом Хитлеровог режима. Овакви људи се свуда позивају на напете дипломатске односе двеју земаља пре 1938. године и пре свега на Хитлерову претњу Курту Шушнику да ће у случају политичког отпора – и то у облику референдума за независност Аустрије – буде ли потребно, војно интервенисати. Оваквим аргументацијама оспораване су како у аустријском народу широко распрострањена симпатија за Хитлера и његову жељу за „поновним уједињењем“, тако и аустријска подршка Немцима у рату и приликом уништавања Јевреја. Упркос овим чињеницама, у Другој републици се (од стране одређеног круга људи) све до данас држи до политичке улоге жртве и тиме подстиче потискивање саучесничке кривице у нацистичким злочинима. Аустријски психоаналитичар Ервин Рингел покушао је да у свом говору разјасни слику о души овог народа, те је као истакнуту карактеристику навео климу потискивања, коју је својевремено, на врло симптоматичан начин, и сам осетио:

Александар Мичерлих је написао значајну књију: Неспособност туговања (Die Unfähigkeit zu trauern). Зар се неспособност признавања социјалне кривице и тиме њене обраде (шуйовање) не односи заиста само на Немачку, већ јодједнако и на Аустрију? За Мичерлихов шездесетих рођендан требало је да одржим лаудацију преко радија, ме сам крајње наивно дозволио да ме унапред сниме. Осћао сам зашечен схвативши да је управо јасаж у коме сам указао на аустријско саучешће јосћао жртва брисања. Ово свакако није била случајност, већ још један доказ више за то колико је жеља за јошискивањем снажна и колико она (данас више него икада) може да се „узга“ и у јоштору људи на врло јицијним јозицијама.¹

Чини се да посебно представнике Аустрије не брине много то што огреботине на сјајном лаку њихове земље, земље атрактивног туризма, из године у годину привлаче хорде туриста у њихове градове културе и планинске крајолике. У званичној, разгледничарској верзији време аустрофашиста и нациста је колико год то било могуће ретуширано како смеђа историјска флека између Дунавске монархије и Друге републике не би превише упадала у очи. Међутим, потискивање не успева. Како због политике у којој се националисти попут Курта Валдхајма и Јерга Хајдера на више него проблематичан начин опходе према великонемачком интермецу Аустрије, тако и због неонацистичких терористичких напада од почетка деведесетих година, постаје јасно да је демократска Аустрија предуго занемаривала да своје најмрачније поглавље критички и савесно испита. Овде се суочавамо са чињеницом да управо званично поти-

¹ Erwin Ringel, *Eine neue Rede über Österreich*. У истом: *Die österreichische Seele. 10 Reden über Medizin, Politik, Kunst und Religion*, Wien, Köln, Graz, 1984, стр. 16 f.

скивање саучесништва у националсоцијалистичким злочинима погодује истрајној фашистичкој идеологији на недржавном нивоу, односно у делу народа. Много пре него што је политика била приморана да приђе „опасном отпаду“ нацизма, аустријска књижевност се бавила овом омраженом темом.

Друга република је једна мала европска држава у којој нећемо само на парламентарној бини у Бечу наићи на важне друштвенополитичке теме, него и – а можда и преваходно – у провинцији. Управо овде, далеко од свега урбаног, одвија се свакодневни живот већег дела аустријског становништва. Из тог разлога, један део аустријске књижевности у тој провинцији трага за друштвеном стварношћу и ту проналази једну од најбризантнијих политичких тема: опстанак нацистичке идеологије. Присетимо се да је још Херман Брох за место радње свог романа *Зачараноси* (*Die Verzauberung*) (чија је прва верзија настала 1935. године) одабрао провинцијско село како би могао да прикаже микрокосмос и на његовом примеру расветли културне, политичке и психолошке механизме надолазећег хитлеризма. У сличном маниру, један део аустријске послератне књижевности завирује поново у села да би открио шта је нацизам урадио и иза себе оставио. Овде је реч о родољубивој, односно неродољубивој књижевности, чију главну карактеристику Роберт Менасе описује у свом есеју *Земља без својсиња* на следећи начин:

Најбоље шио је књижевносѝ Друје реѝублике сѝворила бави се ѝроѝаишћу ѝпровинције и ѝо на начин који нас далеко јасније информѝше о линији развоја од времена нацизма до разорноѝ масовноѝ ѝуризма данашњих дана, неѝо јалова аѝсѝпракѝносѝ социолошких исѝраживања.²

Као битне представнике књижевности, која се у својим делима отворено бави временом нацизма, треба најпре навести Герхарда Фрича и Ханса Леберта. У Фричовом роману *Фашинѝ* (*Fasching*, 1967) испричана је прича о човеку који је крајем рата дезертирао и, преобучен у жену, разоружао месног команданта и тиме спасао своје родно место од руског разарања, које га је затим потказало и послало у Сибир. Десет година касније, јунак се враћа кући, за време фашинга навлачи на себе мржњу мештана и једва умиче линчу. Фрич је касније написао још један текст на тему националсоцијализма насловљен *Мачија музика* (*Katzenmusik*, 1974). Треба се осврнути и на роман врло сличне тематике *Вучија кожа* (*Die Wolfshaut*, 1960) Ханса Леберта у коме се ради о најпре прикривеном, а затим врло отвореном присуству нацизма у послератном периоду. У селу с описним именом „Швајген“ („Ћутња“) сељани током рата убијају једну групу страних радника. Роман је скројен по мустри крими приче и врти се око откривања овог злочина од стране протагонисте, исто тако описног имена „Унфројнд“ („Непријатељ“), и његове исцрпљујуће борбе против урођене и, у истој мери као и раније, фашистоидне заједнице Швајгена. Још једна фигура аутсајдера, фотограф Малета, са протагонистом води следећи разговор:

² Robert Menasse, *Das Land ohne Eigenschaften. Essay zur österreichischen Identität*, Frankfurt a. M., 1995, стр. 114.

Ausgesperrten, 1980) Елфриде Јелинек, у коме је приказан портрет Беча из педесетих година. Да денацификација није успела ни у великом граду, приказано је с циничне приповедачке дистанце у лику господина Витковског, осакаћеног и перверзног напасника, који као бивши официр „сада, као и раније, заступа националсоцијалистичку партију“.⁷ Још један роман града, чија се радња одвија у садашњости, изнедрио је касније Јозеф Хаслингер: *Бал у ојперу* (*Opernball*, 1995) је текст који се бави поновним буђењем нацистичке идеологије у облику десничарског екстремизма, расизма и национализма. Подсећајући на све учесталију појаву тероризма екстремне деснице од почетка деведесетих година како у Немачкој, тако и у Аустрији, текст представља један фиктиван, али никако нереалистичан хорор сценарио у облику политички мотивисаног атентата и то не на ромско насеље или смештај за азиланте, већ управо на бал у опери, на репрезентативан бечки догађај богат традицијом који сваке године сања сан о златним временима. Хаслингеров роман тиме показује како један безазлен, кичаст сан, који на једну ноћ постаје стварност, бива разнесен од стварности која од тридесетих година у главама неких још увек није одсањана до краја.

Поред романа и приповедака аустријске књижевности који се обрачунавају са „смеђим“ нитима прожетим кроз историју, треба навести и есеје на ову тему. Најважнији текст ове врсте, који је проузроковао читаву поплаву научних публикација о најновијој историји Друге републике несумњиво је онај од Јозефа Хаслингера: *Политика осећања. Есеј о Аустрији* (1987) настао је поводом избора Валдхајмера за председника Аустрије 1986. године, иако далеко превазилази овај повод. У првом делу Хаслингеров есеј обрађује податке о предизборној кампањи, тачније, он из обиља информација, које се састоје од историјских података о Валдхајмеровој официрској каријери у Балканском рату, његових изјава, званичних реакција иностранства, поготову САД, пропагандне штампе, акција плакатирања, коментара штампе, политичких говора, претећих писама Јеврејској општини у Бечу, статистичких истраживања јавног мњења, дестилује „три расположења“ изборне кампање: „1. Вермахт као место честитости и извршавања дужност, 2. антисемитизам и ксенофобија, 3. разметљиво истицање аустријског патриотизма“.⁸ Полазећи од ових налаза, текст у наредним поглављима креће у потрагу за историјским темељом политичког самовиђења Друге републике и упорно, али неполемички, тражи одговоре о њеним почецима, „политичком послератном моралу“, о пропустима приликом денацификације и „преживљавању“ некадашњих нациста у привреди, на катедрама и политичким позицијама. У делу есеја под насловом „Смеђа, подземна река“ подсећа на жртве концентрационих логора у смеђој Аустрији, приказује недоследне покушаје реституције Дунавске републике и обавештава о непрестаној дискриминацији и гетоизацији Рома и износа разбукталом популизму деснице и антисемитизму. Овај есеј, чију просветитељску вредност треба високо ценити, чита се једним делом као трагедија и може асоцирати на сентенцу из *Три хероја*: Аустријанци су „опседнути несрећом“. Може се тврдити

⁷ Elfriede Jelinek, *Die Ausgesperrten*, Reinbek bei Hamburg, 1995, стр. 101.

⁸ Josef Haslinger, *Politik der Gefühle. Ein Essay über Österreich*, Frankfurt a. M., 1995, стр. 48.

да у погледу Аустрије и националсоцијализма Хаслингеров есеј пружа и чињеничну подлогу Бернхардовим монолозима претеривања.⁹

У својој збирци *Двоглава Аустрија* (*Das doppelköpfige Österreich*, 1995) Герхард Рот, између осталог, прилаже и есеје из друге половине осамдесетих година о Аустрији и њеној новијој историји.

Подробније освртање на њих није потребно, јер им недостају како аналитичка темељност, тако и информације, што код Хаслингера ни издалека није случај. Насупрот томе, интересантнијом и поучнијом чини се Ротова збирка есеја *Путовање у унутрашњост Беча* (1991) у којој су описани историјом богати и полузаборављени делови Беча с мноштвом детаља и неопходним предзнањем.¹⁰

И за крај, осврнућемо се још једном на већ поменути есеј *Земља без својства* Роберта Менасеа. У овом, такође веома поучном тексту вредном читања, он пребацује Аустрији то што се „јавно тако мало бавила својим проблемима и саморефлексијом“ као ниједна друга земља на свету.¹¹ Менасе истражује разлоге због којих је Другој републици толико тешко да открије своје мане и о њима дискутује. Он упућује на то да симболи Аустрије, државни грб и химна, прикривено и опречно обликују национално схватање разапето између државне самосталности и све до данас присутне „чезње за прикључењем Немачкој“.¹² И коначно, Менасеу је пошло за руком да и на пољу књижевне критике констатује „неспособност Аустријанаца да аустријску књижевност понајпре прочитају као своју *сојсјивену*“.¹³

2. Тема националсоцијализма у Бернхардовом делу

Текстови Томаса Бернхарда имају, у погледу тематизације националсоцијализма, посебно важну улогу у аустријској послератној књижевности, будући да ову материју обрађују и приказују колико на радикалан, толико и на провокативан начин. Оно што је у њима остварено у форми аутобиографских сећања и рефлексија, позоришних комада, драмолета, песама и каснијих романа, може се означити као Бернхардов агресиван и афективан просветитељски рад.¹⁴ Да у њему треба поново видети даље од пуне метафоре лудости, биће приказано у наставку.

⁹ Уп. Schmidt-Dengler, *Bruchlinien*, стр. 485.

¹⁰ На пример, у једном од најбољих есеја *Реквијем за Леополдиштајн* читалац, осим што стиче увид у позадину садашњих фасада овог агоничног дела града, сазнаје и битне податке о историји бечких Јевреја. Gerhard Roth, *Eine Reise in das Innere von Wien. Essays*, Frankfurt a. M. 1993, стр. 46-64.

¹¹ Menasse, *Das Land ohne Eigenschaften*, стр. 13.

¹² Исто, стр. 74.

¹³ Исто, стр. 139.

¹⁴ Појам „афективна критика“ увео је још Хелер како би описао Бернхардове књижевне нападе на државу Аустрију. Höller, *Thomas Bernhard*, стр. 17. Наравно, овај појам се може и те како употребити и за карактеризацију оптужби упућених Аустрији и Немачкој, чији је централни мотив националсоцијализам. При том, не треба направити очигледну и непромишљену грешку, па злоупотребити афективно против критичког.

2. 1. Шизофренија њочинијеља

Један од највреднијих књижевних доприноса дискурсу о старом и новом фашизму, Бернхард је пружио драмским текстом *Пред њензијом* (*Vor dem Ruhestand*) и то неколико година пре загревања дебате узроковане мање или више отвореним наступањем десничарског популизма у Немачкој и Аустрији. Комад, који је први пут изведен 1979. године, треба читати као немачки пандан *Трију хероја*, иако носи поднаслов *Комедија о немачкој души*.¹⁵ И поред Бернхардовог ироничног поигравања с читаоцем таквом одредницом књижевног рода, јер се на први поглед чини да би тексту пре одговарао термин трагедија или гротеска, упућивање на немачку душу треба недвосмислено и буквално схватити.

У Бернхардовим текстовима се чешће проналазе дистанциране и неповерљиве опаске о Немачкој. Треба се, на пример, присетити хемичара Холенштајнера из романа *Хогање* (*Gehen*), који радије одабире самоубиство, него могућност да ради у Немачкој „јер је њему ова земља језива и крајње одвратна“. У тексту *Пред њензијом* сецира се „језовита“, „немачка душа“.

Пре залажења у драмски модалитет овог поступка, мора се указати на посебну повезаност овог комада са *Триом хероја*. У оба случаја ради се о врло делотворним комадима који су у јавности изазвали скандал, јер су им приписане алузије на актуелне политичаре. У *Трију хероја* истичу се Валдхајм и Вранички, а у комаду *Пред њензијом* издваја се Карл Карстенс, односно његово чланство у нацистичкој странци NSDAP, који је од 1979. вршио дужност председника Немачке. Осим тога, сматра се да је као спољашњи повод за писање комада послужио политички сукоб између Клауса Пајмана и Ханса Филбингера, тадашњег председника покрајинске владе Баден-Виртемберга, а некадашњег судије морнарице, чија је националсоцијалистичка прошлост била откривена.¹⁶ Под светлом таквих конкретних референци читава се сличност ових драмских текстова.

Ако се, пак, осмотре перспективе из којих је у оба текста тематизован националсоцијализам, уочава се да су оне међусобно супротстављене и истовремено комплементарне: док се у *Трију хероја* жртве нацизма врло речито жале, у *Пред њензијом* говоре починитељи. Укупно гледано, оба комада нуде једну „оквирну“ психологију националсоцијализма. У наставку ће бити речи о души починитеља.

Пред њензијом се може, на основу прецизног приказа психограма протагонисте, националсоцијалистичког убице Рудолфа Хелера, читати као поучно штиво о потискивању, двоструком моралу и перверзији назадњака. Хелер, председник суда пред пензијом и некадашњи командант једног концентрационог логора, сваке године слави рођендан свог обожаваног вође SS-а Хајнриха Химлера, који му је својевремено био надређен и уз то помогао да се спречи планирана изградња фабрике за производњу отровног гаса управо испред куће Хелерових родитеља. Судија има две сестре: Веру, која га је након рата десет година скривала и са којом сада има љубавнички

¹⁵ Уп. Schmidt-Dengler, *Bruchlinien*, стр. 475.

¹⁶ Уп. Dittmar, *Werkgeschichte*, стр. 209 f.

однос. То је жена која са патриотским поносом и дивљењем гледа на свог брата. Ту је затим и сестра Клара, која је после једног бомбашког напада остала у колицима и која својим „левичарским“ уверењима брату и сестри даје мало повода за радост. Клара, отелотворење обогалене и беспомоћне хуманости, свом је брату супарник и његова жртва. Већ у Рудолфовом односу према њој читава се шизофрено стање његове душе. С једне стране, он воли Клару и не жели, на пример, да је због болести, као што му је саветовано, смести у одговарајући дом. С друге стране, он је мрзи и зазира од ње, сматра је „перверзном и лудом“, јер се противи његовим нацистичким говорима и објашњава како су „такве“ као она у његово време „слали у гасне коморе“. Међутим, не сведоче само његови вербални изливи мржње о њеној моралној надмоћи, већ и жеља да је поводом прославе види у логорашкој кошуљи и обријане главе – жеља, коју Вера, друга сестра, доживљава као разуман хир свога брата. Она је та, која у првом чину, у Рудолфовом одсуству, наговара Клару да учествује у тој језивој маскарлади: „То је само за вечерас/ удовољи му“. Већ ова перверзија указује да позорницом влада безумље. Да су разум и човечност изокренути и первертирани, показује осим тога и Хелерово самовиђење: он себе доживљава као борца покрета отпора који као командант логора стоји иза својих убиства, који је поносан на „узoran погон“ којим је управљао, а који сведочи о његовој војничкој дужности и о томе како је он приликом убијања затвореника гасом морао себе да „превазиђе“ и који као жртва демократије прижељкује и чека повратак нацизма, па чак њушка јутарњи ваздух и верује да се ближи час „повратка правде/ када ћемо опет сасвим отворено моћи да признамо шта смо“. „Истине“ националсоцијалисте су следеће:

*Урајџу има шџекуланаџа/ у миру још јорих џословних џреваранаџа/ Јевреји ујроџа-
шџавају и унишџавају земљину џовршину/ и једној дана ће је у џошџуносџи разорџи/
Јевреји израбљју џрироду/ Демокраџија је џревара/ али џџешко ономе ко данас џоџиџне
џлас/ и изрекне џџе исџине/ њему ће живош бишџи џрекраћен*

Овакве паролe су познате, најкасније од краја осамдесетих година, из програмских ставова и говора удружења екстремне деснице и оне у једном делу Немачке, ма како малом, још увек представљају менталну стварност. Оно што је 1979. године још увек звучало као претеривање у Немачкој чија се дневна политика пре свега бавила левичарским екстремизмом, у међувремену је постало иритантно прихватљиво.

Да би Хелер требало да послужи као пример једног немачког злочинца, у тексту је наглашено тиме што је животни пут овог лика смештен у одговарајући историјски оквир. Па се тако, пре свега у трећем чину, појављују имена места у којима су нацисти починили своје злочине, као и имена историјских личности са којима се Хелер наводно сусрео. Поред Химлера спомињу се, на пример, и Ајхман и Хес. Чини се да Рудолф Хелер управо са последњим не дели само име. Чак и ако је разлика између историјске личности и лика у тексту врло очигледна, њихово спајање у прошлости, као и све у овом комаду изречено о „немачкој души“ указује на то да је командант нацистичког логора Рудолф Хелер заправо фиктивни близанац Рудолфа Хеса, команданта Аушвица. Ако се упореде Хесови аутобиографски записи са Хелеровим фиктивним евокативним монолозима уочава се да из оба текста проговара шизофренија

која омогућава да се о учешћу у несхватљивим злочинима говори с великом трезвеношћу и цинизмом, који је, разуме се, у комаду далеко наглашенији него у аутобиографији. Када, на пример, Хелер пословним тоном извештава о томе који су Јевреји били слати у радничке логоре, а који не, када, како је већ цитирано, говори о самопревазилажењу приликом убијања Јевреја, и када на другом месту полупокајнички кратко и јасно примећује: „Срам било онога који то никада није осетио“, тада се евоцира исто оно становиште, противречна мешавина дужности, издржљивости и врло тихе сумње, које Рудолф Хес износи, сматрајући да је као надређени био принуђен да демонстрира такво држање док је присуствовао ужасним призорима испред гасних комора у Аушвицу:

Морао сам да будем веома ђрибран како не бих у узбуђењу збој уђраво доживљеној ђоказао своје унуђрашње сумње и ђођишиђеносј. Морао сам да изђегам хладно и бездушно ђри ђосјујцима који би свакоме, ко још ђудски осеђа, сломили срце. Када бих осеђио налеђи ђревише ђудских осеђања нисам смео чак ни да се окренем. Морао сам хладно да ђосмајрам како мајке са насмејаном или уђлаканом децом улазе у јасне коморе.¹⁷

Ове реченице не изговара крволочни монструм, веђ човек који, видевши се као жртва дужности, с бизарном осетљивошћу тумачи своје понашање. Како, пак, апсурдно звучи та префињена изражајност набијена речима попут „превише ђудска осеђања“ и „срце“, како се гротескно доима та саморефлексија када пред очима покушамо да створимо слику дешавања која се коментаришу. Да се срце не би сломило, мора се сломити разум, који поремеђеност масовног убиства претвара у нормалност. Таква дужност се само у стању душевне и духовне болести може извршити. Ако концентрациони логор постане радно место, масовна убиства радна свакодневица, онда призор таквог ужаса неђе бити повод за побуну, бег, нити самоубиство. Хес, као ни фиктивни Хелер, нису, дакле, крвожедни кољачи, него релативно интелигентни, нормални, културно заинтересовани ђуди који „само обављају своју дужност“, а могу да је обављају јер у њу верују. Комад приказује да злочиначка прошлост нациста оваквог типа своје место проналази чак и у фотоалбуму у коме се онда, као и у сваком другом сеђању – било оно продукт лудила или не – види и лепо и идилично. Па тако Вера, прелиставајуђи албум, наилази на фотографију Рудолфовог логора и усхиђено каже: „Логор/ како је лепо дрвеђе тамо, како је лепо.“ И сам Хелер се присеђа једне шетње кроз логор и „свежег ваздуха“ у коме је уживао. Чак се и у Хесовим записима налази један језиво-идиличан пасус о умирању у логору:

У ђролеђе 1942. ишло је сјођине ђуди у цвају живођа исђод цвађа вођњака сеоске куђе, веђином не слуђеђи, у јасне коморе, у смрји. Ова слика о ђосјанку и несјанку још увек ми јасно сјођи ђред очима.¹⁸

¹⁷ Rudolf Höss, *Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen*, изд. Martin Broszat, München, 1965, стр. 132.

¹⁸ Исто.

У стварности, Рудолф Хес је након рата осуђен и погубљен, у Бернхардовој фикцији Рудолф Хелер није нити осуђен, нити погубљен, али зато сам себи пресуђује. На крају, поричући истину о својој окрутној, дволичној, злочиначкој егзистенцији сачињеној од нацистичких парола, он дивље маше пиштољем и пада мртав. Овог нацисту није оборио увид, већ духови оних које је тада прогањао. Непосредно пре срчаног удара Хелер наслуђује да ће у пензији, када свакодневна журбаност пословног живота прође, остати препуштен сам себи и својој савести, те признаје да се ипак „мало плаши“ пензије. Бернхард не допушта да његов протагониста оде мирне савести, већ као измучена прилика шизофреног злочинца, којег сустиже прошлост.

Између 1978. и 1981. године, у периоду када настаје и комад *Прег ђензијом*, Бернхард се и у једној другачијој књижевној форми посвећује „немачкој души“. Реч је о неколико драмолета, који издати под насловом *Немачки ручак (Der deutsche Mittagstisch, 1988)*. Ове кратке драме су покушај приказа сатиричне слике Немаца и надовезују се на лајтмотив националсоцијализма у комаду *Прег ђензијом*. Тачније речено, критичко-полемички потенцијал ових текстова концентрише се на тврдњу да је националсоцијализам као историјска појава у Немачкој како ниподаштваван, тако и глобрификован – и то посебно од стране „моћника“, политичара и правника, који су као и Хелер прво припадали нацистима, а затим успели да пређу на веома утицајне државне позиције. Ова тема, која питањем о денацификацији у послератној Немачкој указује на горућу проблематику која је и у критичко-историјским дискурсима (контроверзно) обрађена,¹⁹ овде се разматра заостреним и претераним дијалозима, који без психологизираниг околишања јасно осветљавају дух вечног нацисте.

Драмолет *Ослобађајућа ђресуга (Freispruch)* већ својим списком лица одмах прелази на ствар: поред супруга, ту су председник суда, његов заменик и судски саветник, иза чијих имена под ознаком занимања стоји „масовне убице“. Ове убице славе ослобађање председника суда посредством његовог заменика од оптужбе за очигледне нацистичке злочине. Дружина, која себе види и као савез против „свињске левичарске штампе“, своју дружбу печати реченицом: „ми судије држимо се заједно“. Како би се илустровала перверзна убеђења овог кружока, развијају се, као и у комаду *Прег ђензијом*, језиво-гротескни евокативни дијалози, сачињени како од идиличних успомена – на пример Линцер торте коју је једна дама испекла своме мужу у Бухенвалду – тако и од бруталности – на пример злостављање „слатких Пољакиња“. Стравичан разговор, коначно, заокружују употребом старих нацистичким термина „Herrenmenschen“²⁰ и „Ehrenmenschen“.²¹ У краткој драми *Слаголег (Eis)* подједнако је сажето и без увијања приказан профил немачког злочинца. На плажи Северног мора два канцелара заједно са својим супругама сањају о старим ратним временима и проклињу „гастарбајтере“ и „сквотере“. То што их, на крају, дочекује („правична“?) смрт из пиштоља турског продавца сладоледа може се приписати црном хумору ове гротеске. У овим текстовима се, насупрот великом комаду *Прег ђензијом*, са (само)иро-

¹⁹ Уп. на пример: Kurt Sontheimer, *Die Adenauer-Ära. Grundlegung der Bundesrepublik*, München, 1991, стр. 175-188.

²⁰ Човек (који се сматра припадником) више расе. (Прим. ђрев.)

²¹ Поштен (частан) човек. (Прим. ђрев.)

нијом и лакоћом говори о Немцима, на пример: породици у *Немачком ручку* дато је име „Бернхард“, у истом драмолету гости су услужени уз игру речима „Nudelsuppe“ и „Nazisuppe“, затим у комаду *Све или ништа* (*Alles oder nichts*) с кабаретским хумором измучени су истакнути политичари Карстенс, Геншер и Шмит тиме што су пузећи морали да се провуку кроз „буре с ђубривом како би дошли до бирачких гласова“ или када на квиз-питање да ли су „у срцу националсоцијалисти“ сви углас одговарају „Да“ – упркос томе, у драмолетима се такође разматра тешка и комплекса тема националсоцијализма, само из обрнутог угла. Било у приказу појединачних карактера или стварању атмосфере увек се више постиже начелом: „Страшно је увек и смешно.“ И тако је средствима мале уметности на веома необичан, заправо дрзак начин приступљено великој теми. Што се тиче укупне изражајности и вредности ових текстова, они у Бернхардовом целокупном стваралаштву имају, у најбољем случају, статус раван некој маргиналији. Уколико се одвојено посматрају прети им судбина, коју неретко критичке студије додељују малој уметности: да због своје плакативности и лапидарности заврше на самој ивици безначаја.

2. 2. Националсоцијализам и католичанство

Перспективама из којих је до сада у Бернхардовим делима сагледаван националсоцијализам треба придружити и ону аутобиографску, која такође пружа увид у његово виђење Аустрије. У том погледу је од пресудног значаја текст *Узрок* (*Die Ursache*), међутим пре анализе овог текста исплати се направити кратак осврт на песму *Параноја?* (*Verfolgungswahn?*) објављену 1982. године у новинама *Die Zeit*. Лирско ја овог текста је писац, који у различитим градовима Аустрије сусреће једног гостионичара, сликара, главног конобара и једног професора теологије. Све ове особе су очигледно нацисти. До оваквог закључка долази лирско ја након сваког појединачног разговора са овим људима. У претпоследњој строфи ове прозне песме огољеног стила, бивши салцбуршки професор теологије лирског ја каже: „Говно“ је све што је „до сада написао“ – „своје књиге у Трећем рајху/ не бих могао да објавим, каже он“. Последња строфа, срочена у за Бернхарда нетипичној форми извештаја, наглашава злослутност свих претходних строфа:

*Из Инзбрука сам јуче добио разједницу
са Злајшним кровом,²²
на којој је без йодајака о йоводу йисало:
Њакве као ѡи ѡреба йослаји у йасне коморе! Чекај само!
Прочијао сам разједницу неколико йуија/и уйлашио се.*

Овде се не поставља питање да ли је догађаје и разговоре наведене у овој песми Томас Бернхард заиста проживео, дакле да ли су фиктивно ја и аутор идентични. Оно што је важно јесте да ови редови сугеришу да нису само пуки производ песничке фантазије, односно „параноје“. Довољно пута је речено како су фикција и аутентич-

²² Goldenes Dachl – знаменитост Инзбрука. (Прим. њрев.)

ност код Бернхарда склопиле тешко одгонетљив пакт. О овоме сведочи, између осталог, и један вероватно аутобиографски обојен пасаж у *Брисању* (*Auslöschung*). Мурау прича о томе како због својих јавно изнетих ставова о Аустрији непрестано добија писма (ово је био случај и код Бернхарда) у којима му „очигледно зреле, у права изузетно упућене особе“, између осталог, прете „прогоном и убиством“. Дакле, може се закључити да Бернхард у песми даје националсоцијализму ауру злокобног присуства управо тиме што безименом ја дозвољава да о својим искуствима извештава са страхом и потресеношћу, а не са жестином (вештачког) претеривања. И тиме ови стихови представљају један мали, неугледан, али не и безначајан допринос у Бернхардовом суочавању са овом тематиком.

Аутор *Узрока* се враћа у сопствену прошлост, испричану из перспективе штићеника интерната који приказује једно „друго“, прво нацизмом изобличено, а затим од бомби уништено лице града Салцбурга, које је у међувремену повратило свој сјај. Аутобиограф указује на тела која леже испод послератно саграђених грађевина и осуђује заборав разарања и мртвих: када о томе говори с људима „то је као да сам говорио с једном једином увредљивом игноранцијом, и то оном која вређа памет“. Многе повреде ума и душе које је овај дечак претрпео, њему као одраслом још увек наносе бол, који условљава и гневну дикцију овог текста. Бернхард понавља своја субјективна гледишта и повређеност и сам наглашава да записује шта је „тада *осећао*“.

Посебно интересантно је следеће запажање младића: реч је о претварању „такозваног Националсоцијалистичког ђачког дома у строги католички Јоханеум“. Ова промена би могла да буде биографски „узрок“ тезе која се изнова појављује у делу, а према којој је комбинација националсоцијализма и католичанства најтрајније и најделотворније обележила аустријску културу и друштво. Васпитне методе, симболи, ритуали и текстови две различите управе, који су у једном те истом интернату одређивали свакодневицу, упоређени су у следећем пасажу:

Тело Христово које бисмо сада јуџали и јројуџали сваки дан, ње њако јриближно јирисџа јуџа јодишње, није било нишџа друјо нејо свакодневно џакозвано одавање јочасџи Адолфу Хиџлеру, у сваком случају, независно од џоја шџо се радило о две јоџ-јоуно различџије величине, имао сам уџисак да је церемонија у намери и дејсџиву исџа. А сумња да се сад у ојхођењу с Исусом Христом радило о исџом као само јодину или јола јодине јре с Адолфом Хиџлером, убрзо је била јоџврђена. Ако јојледамо јесме и хорове јеване у сврху величања и шџовања неке џакозване изванредне личносџи, свеједно које, а које смо јевали у нацисџичко време и јосле нацисџичкој времена у инџернаџу, морамо реџи да су џо увек били исџи шџексџови, иако увек с мало друкџијум речима, али увек исџи шџексџови на увек исџу музику и све скуја џе јесме и хорови нису нишџа друјо до израз јлујосџи и јросџоше и бескаракџерносџи оних који су јевали џе јесме и хорове с џим речима [...].²³

Након овог запажања не изостаје Бернхардова оштра осуда нацизма и католичанства „као заразних болести, *духовних болести*“. Сличне пресуде се налазе, како је већ

²³ Томас Бернхард, *Ауџобиојрафски сџиси*, прев. Реља Дражић, Нови Сад, Футура публикације, Р. Neis, 2010, стр. 58-59.

цитирано, у *Трију хероја*, али и у *Брисању* где се изјава како је „аустријски човек по природи до саме сржи национасоцијалитички-католик“ у многим варијацијама протеже преко неколико страна. Разлог за изједначавање и осуђивање религије и идеологије могао би се уопштено пронаћи у одбијању ауторитарних и хијерархијских структура. Ради бољег схватања како се католичанство као структурни еквивалент нацизму може употребити, треба размотрити још једно промишљање из *Брисања*. Католичка вера, тако гласи суштина Мурауовог става, ствар је „слабог човека“, „који не поседује сопствену главу, који другој, такорећи вишој глави мора да допусти да за њега мисли“. Посебно у Аустрији, католички дух је „даровао чак стотине и хиљаде католичких уметничких дела“, „али је зато сопствени дух уништио“. И: „Католичанство је криво за то што у Аустрији толико стотина година није било филозофа и дакле било какве филозофске мисли, а тиме ни филозофије.“ Једино што је ова црква омогућила, опет духовним потлачивањем, била је „музика, као најмање опасна од свих уметности“. На крају је, као што је већ речено, ово културно-критичко виђење католичанства допринело околностима под којима је националсоцијализам могао да се етаблира у Аустрији. Суштина је дакле у следећем: за духовну несамосталност, слабост карактера и подложност ауторитету, који погодују настанку и ширењу националсоцијализма и католичанства, односно чине их могућим, треба окривити аустријски народ. Овако уопштено изједначавање католичанства и националсоцијализма, колико год да је оно из субјективне визуре штићеника из *Узрока* запањујуће замисливо, ипак испуњава сумњом. Како би ова културно-критичка теза могла да буде озбиљно схваћена и прихваћена, не би смела да у великој мери занемари квалитативне разлике између католичке цркве и убилачке нацистичке идеологије.²⁴ Па ипак: једном аспекту, чак донекле филолошком, треба приступити с озбиљношћу. Оно што је Бернхард у *Узроку* испричао о „истим текстовима“ националсоцијалистичке идеологије и католика, може у исто време бити потврђено и кориговано следећим разматрањем Виктора Клемпера:

Да је LTI [Lingua Tertii Imperii, L. F.]²⁵ на свом врхунцу морао да буде језик вере, само њо себи је разумљиво, јер циља на фанатизам. Међу њим, овде је специфично што што се он као језик вере уско ослања на хришћанство, јачније католичанство, иако се националсоцијализам од самој њочейка што остворено, што њојашно, што њеорейски, што њракцијично бори њроћив хришћанство, и ујраво католичке цркве.²⁶

Исто тако, не сме се заборавити да се католичка црква у Немачкој, Аустрији, па чак и у Ватикану није супротстављала нацизму у оноликој мери у којој се то на основу њеног моралног учења од ње очекивало.

²⁴ Уп. Hans Höller, „Auslöschung“ als Comedie humaine der österreichischen Geschichte. У: Franz Gebesmair и Alfred Pittertschatscher, *Bernhard-Tage Ohlsdorf*, 1994. Materialien, Weitra, 1995, стр. 69.

²⁵ Језик Трећег рајха (lat.), lingua franca (ital.) – језик споразумевања. (Прим. прев.)

²⁶ Victor Klemperer, *LTI. Notizbuch eines Philologen*, Leipzig, 1995, стр. 117.

2. 3. Злочин и казна

У овом делу, за крај, биће посвећена већа пажња приказу теме националсоцијализма у *Брисању*. Франц-Јозеф Мурау је „националсоцијалистички, и уједно католички одгојен“. Он у доживотној и очајничкој „борби“ покушава да се таквог „духа“ ослободи што је, испоставља се, скоро немогуће, јер је тај „дух“ „урођен“ и њему је „или више немогуће или само на најстрашнији начин могуће, и то изнова и изнова, па опет вероватно никада, утећи“. Оптерећен националсоцијалистичким наслеђем, Мурау тражи путеве излаза и ослобођења. Он чак у једном тренутку напушта место свог детињства, Волфсег, које га је умногоме за себе везало, међутим вешћу о смрти родитеља и брата бива поново враћен у Волфсег, у прошлост. Он путује из Рима до омраженог места како би организовао сахрану. У мислима, пак, он путује назад како би у рукопису насловљеном *Брисање избрисао* „породицу“, „њено време“ и „Волфсег“.

Пре погребља, он са стрепњом и гађењем наслућује сусрет с два некадашња гаулајтера,²⁷ „доживотна пријатеља“ његовог оца и некадашња SS-потпуковника, који су Мурауове родитеље скривали од Американаца у Киндервили у Волфсегу. Размишљајући о томе како ови нацисти нису позвани на одговорност и како један од гаулајтера чак ужива у свим предностима пензије, Мурау се присећа приче рудара Шермајера, који је тада због слушања једне швајцарске радио-станице био потказан од стране комшије и због тога претрпео мучне године у затворима и концентрационом логору, никада не добивши за ове патње „ни најмању одштету“. Мурау се жали: „Каква је то држава, питам се, која масовном убици шаље дебелу пензију на кућни праг и обасипа га одликовањима и похвалама, не марећи нимало за Шермајера?“

Протагониста, који ништа не жели да има како с државом Аустријом, тако и с Волфсегом, супротставља им се у мислима дијалектички претварајући своје обрачунавање у брисање. При том долази до једног геста, који би чин духовног брисања требало симболично и материјално да заокружи: Мурау поклања Волфсег и све земљиште које му припада Јеврејској општини у Бечу. Овај гест треба разумети као покушај окајања кривице коју је његова породица на себе навукла подржавањем и пружањем уточишта Немцима, који су слали Јевреје у „Бухенвалд, Дахау и Аушвиц“, као и у „мађарске и чехословачке концентрационе логоре“. Међутим, ништа не указује на то да је овим даривањем пао и последњи велики камен с његовог срца и да је тиме све разрешено и исправљено. То је, као што је речено, само симболичан покушај да се учини нешто супротно традицији и назорима свих у Волфсегу – покушај који неизбежно проистиче из Мурауове историје, а не гест охолости и тријумфа. „Чинити значи изгубити.“ Ова реченица такође коментарише узалудност таквог чина.

Зачудо, због овог поступка могло би се замерити не само лику, већ и аутору: Ирене Хајделбергер-Леонард је написала оштру критику по којој је даровање морална поквареност, „реклама за површно демонстрирање ‘исправног мишљења’“, „пословни потез“, па чак и „увреда, ако не и исмејавање јеврејских жртава“. Овим чином Бернхард безосећајно тражи „излаз из апорије Аушвица“, штавише он „машински израђеним

²⁷ *Gauleiter* (нем.) – управник покрајине у нацистичкој Немачкој. (Прим. прев.)

ритуалима предочавања“ „по други пут убија убијене“.²⁸ Хајделбергер-Леонард се затим усуђује да тврди: „У *Брисању*, Аушвиц је заправо убачен само као обавезан школски предмет.“²⁹ Ово полемички изнесено мишљење нетачно је из два разлога: као прво, *Брисање* се налази на крају читавог низа дела која се баве темом нацизма, у којима је пружено и више него довољно материјала да би се Бернхарду могао пребацити школски менталитет. Као друго, чин даривања, као што је речено, није тријумфалан, већ трезвен, искрен гест, који стоји на крају врло опсежног романа у коме је приказана сложена личност с такозваним „комплексом порекла“, којој овај чин, из угла индивидуалне историје, пружа логичну могућност да се избори и у себи избрише нацизам Волфсега. Пребацити Бернхарду цинизам и неукус³⁰ претерано је колико и оптужити га да у својој „нарцистичкој мегаломанији“ није био у стању да искаже разумевање за судбину и самоубиство Жана Америја.³¹ Бернхард се изузетно интензивно и делотворно бавио наслеђем националсоцијализма, препознати ово и уважити далеко је информативније и корисније од половичног критичког истресања над завршетком једног од његових романа. Суочавање са феноменом нацизма путем уметности, и свом његовом и даље незамисливом изопаченошћу, ионако се увек своди само на покушај. Потцењивати такве покушаје са наизглед узвишеног гледишта доприноси теми овог дискурса само утолико што показује колико се на безбедном мета-нивоу може немарно опходити према моралу.

(Са немачкој превела **Ана Киш**)

²⁸ Irene Heidelberger-Leonard, *Auschwitz als Pflichtfach für Schriftsteller*. У: Hans Höller и Irene Heidelberger-Leonard (изд.), *Antiautobiografie. Zu Thomas Bernhard „Auslöschung“*, Frankfurt a. M., 1995, стр. 192.

²⁹ Исто.

³⁰ Уп. исто.

³¹ Уп. исто, стр. 194.